

הזכרת השם

מבנה השיעור:

פתיחה: "ואני קצת נבוך אנילא יודע איך לקרוא לך,

א-לוהים או אלוקים".

לימוד בחברותא: הזכרת השם.

אסיף וסיכום: הגמוניה והגמוניה נגדית.

פתיחה: "ואני קצת נבוך אנילא יודע איך לקרוא לך, א-לוהים או אלוקים"

כיצד להזכיר את שם השם – בה' או בקי? לכאורה זוהי סוגיה קטנה וחסרת משמעות, למעשה יש כאן מקרה מבחן למפגש בין-תרבותי בהקשר הישראלי ולסוגיות של יחסי כוחות, הגמוניה והגמוניה נגדית. ביטוי שם א-לוהים בקי הוא תופעה של החמרה דתית שהפכה להיות הלכה מחייבת בקרב אשכנזים, והשאלה היא – האם כולנו חייבים "להתיישר" עם ההחמרה הדתית? מה קורה למסורתיים מול החמרה דתית בקבוצה האחרת, ההגמונית, שקובעת כעת שאמירת שם האל בה' היא אמירה לבטלה וחילול השם? כיצד עליהם להגיב?

נשמע את השיר "א-לוהי" של קובי אוז.

להשמעה עם קולו של סבא של קובי, נסים מסיקה ז"ל, ראו:

<http://www.youtube.com/watch?v=-iU237atjyk>

מתוך השיר: א-לוהי

מילים ולחן: קובי אוז

אתה אל א-לוהי אתה אל א-לוהי

אתה אל קבץ נדחי ישראל א-לוהי

קבץ נדחינו מארבע כנפות הארץ

ושלח משיחנו מלכנו דוד בן פרץ

יש לי כל כך הרבה דברים לספר לך

ואתה הרי הכל יודע

יש לי הרבה בקשות לבקש ממך

אבל אתה הרי חפץ בטובתי ממילא

אני נותן לך חיוך קטן
על כל דבר יפה שבו אני מבחין, מרשים או עדין.
ואני קצת נבוך אנ'לא יודע איך לקרוא לך,
א-לוהים או אלוקים.

עוד נשמע שתי גרסאות של שרית חדד לשיר "ניצוץ החיים", האחת מהופעה ישנה, כששרית צעירה
מאוד, והשנייה מ-2009:

ניצוץ החיים
שרית חדד
מילים: דוד זיגמן

פוסעת לי לאט לתוך השקט
כמו גוזל קטן מסתתרת לי
טעמתי מן הדבש ומין העוקץ
מהו גורלי א-לוהים שלי

עמוק בתוך לבי אני נקרעת
זולגות לי הדמעות לא רק בלילות
הכל כמעט אבוד אני יודעת
קשים הם החיים למה א-לוהים?

רוצה אותך קרוב בתוך לבי
חבק אותי חזק נשמה שלי
אולי קרו דברים זה לא בגללי
תן ניצוץ חיים תן בי א-לוהים

היית לי חבר קרוב לנפש
נתתי את גופי כל כולי שלך
איך זה שפתאום אבד הרגש?
כואבת נשמתי מה יהיה איתי?

מה יהיה סופי מהו גורלי
לא נותר דבר כאן בשבילי
אם החיים ריקים קשה פי כמה
קשים הם החיים למה א-לוהים?

<http://www.youtube.com/watch?v=i-94Tv08REE>

<http://www.youtube.com/watch?v=a-nnQTMNDiw&feature=related>

• מה ההבדל בין א-לוהים לאלוקים?

זמרים מזרחים רבים קוראים היום בשיריהם "אלוקים" [ראו איציק קלה בשיר "חי למענד", חיים
משה בשיר "עיישה", אייל גולן בשיר "עיניך מספרות", משה פרץ "מביט אל המרומים", שרית חדד
בשירים "לראות את הכאב", "כמה חיפשתי", וכאמור בגרסה המחודשת לשיר "ניצוץ החיים", קובי
פרץ "בגדה באהבה", ורבים אחרים]. הנוהג הזה פשוט כמובן לא רק אצל זמרים אלא בציבור בכלל

והפך ל"מיינסטרים". זוהי תופעה של הקצנה דתית שמתגבשת למבנה מסורתי והופכת לנורמה מחייבת, ומי שלא עומד בה נחשב ל"פחות" דתי/מאמין/מסורתי.

- האם החמרה היא סימן לאותנטיות בשמירה על המסורת?
- מה ה"מנגנון" שהופך הקצנה דתית להגמוניה?

לימוד בחברותא: הזכרת השם

נלמד כעת בחברותא דיון שהתקיים בחליפת מכתבים בין שני רבנים: הרב משה מלכה הצעיר מבקש לשמוע את דעתו של הרב משאש על מנהג שהנהיגו "חדשים מקרוב באו" לבטא את שמות האל בקו"ף במקום בה"א.

הזכרת השם: הרב משה מלכה¹

כבוד מעלת הרב הגאון מעוז ומגדול כבוד קדושת שם תפארתו וכבוד מוריניו הרב הגאון רבי שלום משאש שיבדל לחיים טובים וארוכים, רב ראשי וראש בית הדין בעיר ואם בישראל קזבלנקא יגן עליה א-לוהים.

רב מאוד נעלה. ברגשי כבוד הראויים הנני להגיש לפני רום מעלתו את שאלתי דלקמן ומבקש את חוות דעתו הרחבה בקשר לעניין, והנני אסיר תודתו לנצח.

חדשים מקרוב באו, בחורי הישיבות וסתם בני אדם, הנהיגו לבטא את השמות א-ל וא-לוהים בקו"ף במקום הה"א, כך שלא יזכירו את שם שמיים לבטלה, ולהיות, שלעניות דעתי, דבר זה כמו זר נחשב להקל בכבודו של מקום חלילה, ולבטא את שמו ביטוי לא הגון כזה, ולהיות שבמקום חלול השם אין חולקין כבוד לרב, לכן הוכרתי לבוא לפני מעלת כבוד תורתו בשאלתי זאת, והנני מציע לפני מעלתו מה שנראה לי בזה, והוא בשכלו הזך ידון עליה לחיוב או לשלילה.

לעניות דעתי הקלה נראה ברור שהביטוי קל ואלוקים אינם אלא הקלה בכבודו של מקום, וכל המרשה לעצמו לבטא כן לא חס על כבוד קונו ויצא שכרו בהפסדו, כי המלות מורים על הקלה ומלקות, ולא נעלם ממעלת כבוד תורתו את רוב השימוש בש"ס ובפוסקים במקור הקיל, שממנו בונים פעלים, מקיל, הקיל, אקיל, להקל וכמותם, וכולם הוראתם הקלה וחסרון כבוד חלילה, גם בנוגע לביטוי אלוקים כידוע שהאל"ף היא מאותיות אהו"י, ואינה נרגשת במבטא, וישנם בני אדם הבולעים אותה לגמרי, ונמצא שיכול השומע לשמוע לוקים, וזה מחייב את המבטא מלקות.

אמת הוא שהרמב"ם זכרו לברכה פסק בהלכות שבועות פרק י"ב הלכה י"א שלא דווקא שבועת שווא, אלא אפילו להזכיר שם מהשמות המיוחדים לבטלה אסור וכולי לפיכך אם טעה הלשון והוציא שם שמיים לבטלה, ימהר מייד וישבח ויפאר וכולי כדי שלא יזכר שם שמיים לבטלה וכולי, עד כאן לשונו... ועיין משנה ברורה² אורח חיים סימן רט"ו סעיף קי"ט ועיין הריב"ש³ סימן ת"ח שכן דעתם להלכה שלא דווקא שם בן ארבע אלא כל השמות שאינם נמחקים בכלל האיסור, ואמנם הדבר פשוט וברור

¹ לנוחות הקריאה תרגמנו ארמית לעברית ופתחנו ראשי תיבות. לפי הצורך הוספנו מילות הבהרה בסוגריים.

² משנה ברורה – חיבור הלכה מאת רבי ישראל מאיר הכהן מראדין - "החפץ חיים" (1838-1933), אחד מפירושי השולחן ערוך אורח חיים הנפוצים היום במיוחד בקרב אשכנזים.

שלא אמרו חז"ל אלא במזכירו לבטלה ככה סתם בלי שום חיוב וכלי סיבה, אבל אם מזכיר את השם דרך קריאה בתורה או דרך שבח והודאה, בקשה ותחנונים, ודאי שזה מותר, ולא עוד אלא שהוא עושה מצווה גדולה, והלוואי שיהיה אדם מהלל ומשבח כל היום ליוצר נשמתו, וכך תקנו לנו חז"ל אנשי כנסת הגדולה שירות ותשבחות בתפילה.

והגם שלעניות דעתי דבר זה אינו צריך ראייה, מכל מקום, מצאתי לו ראייה מפורשת מדברי רש"י זכרו לברכה, בפרשת תולדות שכתב על פסוק גשה נא ואמושך בני וזה לשונו, אמר אין דרך עשו שיהיה שם שמיים שגור בפיו וכולי, הרי ששבח הוא לאדם שיהיה שם שמיים שגור בפיו כמו שהיה יעקב, ולהיפך כתוב מפורש ושם א-לוהים אחרים לא תזכירו לא ישמע על פיך, עיין רמב"ן על התורה שם...

ממנו לנודן שלנו, שאין אנו רגילין להזכיר שמות הללו אלא באמצע קריאה כמו בקריאת פסוק או שיר לכבוד השם, הדבר פשוט שאין בהם משום הזכרת שם שמיים לבטלה, שאלו בסיפורים והגדות כבר הניחו לנו אבותינו ורבותינו ביטויים רבים ונכבדים שמהם אנו משתמשים לתאר את השם יתברך, כמו בורא עולם, הקדוש ברוך הוא, השם יתברך, וכדומה, אבל ביטויים מעין אלה מעולם לא שמענו.

ובכל אופן, אף מי שירצה להתחסד הרבה ולשמור את עצמו גם מזה שלא להזכיר את שם שמיים כלל, אף דרך שבח והודאה מחשש התרגלות, הרשות בידו, אמנם לא לכנותו בביטוי שכזה, שנשמע כמחרף ומגדף חלילה ויצא שכרו בהפסדו.

זהו אדוני הרב מה שנראה לעניות דעתי הקלה, ואני מבקש ממעלת כבוד תורתו להודיעני את דעתו הרמה, ואם נמצא איזה פוסק או איזה ספר שגילה דעתו בזה, כך יעמידנו על האמת ויבא שכרו כפול מהשמיים.

כה דברי ידידו הצעיר, החותם בהערכה נאמנה ובכבוד רב, עבד ה' משה מלכה סופו טוב.

הרב משה מלכה, שאלה בענין בטוי שם אלוקים בקו"ף, הרב יוסף משאש, שו"ת תבואת שמ"ש, ירושלים: 1981, חלק יורה דעה, עג, עמ' קנג-קנד

• מה המסורת האמתית?

• מהי האסטרטגיה של הרב מלכה מול אותם "חדשים מקרוב באו"?

הזכרת השם: הרב שלום משאש⁴

למעלת ידידי הרב המופלא אחד מאיתנו כבוד מורינו ורבינו הרב רבי משה מלכה ישמרך צור ויחיך. ראיתי דברי כבוד תורתו בעניין חדשים מקרוב באו לבטא שם א-ל א-לוקים בקו"ף במקום ה"א, ולפי דעתו כמו זר נחשב וכו', ופנה אלי אני הצעיר לחוות דעתי בזה, ואם נזכר זה בדברי הפוסקים. ואם כי מה מני יהלוך ובפרט כי אינני מופנה כלל ועתותי ספורות, עם כל זה לעשות רצונו חפצתי ודחקתי מעתותי לחפש בזה. ובצאתי לחפש בדברי הפוסקים ראיתי להרב שדי חמד⁵ בהרבה מקומות דרך חידושו כותב אלוקיני בקו"ף, ובהרבה מקומות כתוב שם א-לוהינו ככתבה. מוכח שהן ולא רפויה

³ הריב"ש - רבי יצחק בן ששת ברפט (1326-1408), מגדולי החכמים בספרד ובאלגיריה.

⁴ לנוחות הקריאה תרגמנו ארמית לעברית ופתחנו ראשי תיבות. לפי הצורך, הוספנו מילות הבהרה בסוגריים.

⁵ רבי חיים חזקיהו מדיני (1833-1905), נולד בירושלים ונפטר בחברון. חיבר חיבור הלכתי אנציקלופדי בשם שדי חמד.

בידו (לפעמים אומר כך לפעמים אומר כך); גם לא הזכיר מזה בפירוש לאסור להזכיר שם א-לוהינו כי אם בקו"ף, מוכח שלא הקפיד על זה. ואנו בשלנו אין מנהג זה נוהג בינינו כלל, ומעולם לא ראינו ולא שמענו מאבותינו ורבותינו שהזכירו מעולם שם א-לוהים בקו"ף. רק במקום שצריך לאומרו כמו בקריאת פסוקים או שירים ותשבחות אומרים אותו על נכון, וכשמדברים בדברי חול וכיוצא אומרים ברוך ה', השם יתברך, יתברך שמו לעד, בורא עולם וכיוצא. זולת בשם הוי"ה לבד גם בדרך קריאה בפתיחת אליהו או בלשם יחוד קודשא בריך הוא מקפידים לומר יו"ד ק"ה וא"ו ק"ה, או יו"ד ד"ה וא"ו ד"ה ולקמן נדבר בזה.

ומה שכתב הרמב"ם זכרו לברכה בהלכות שבועות פרק י"ב הלכה י"א אלא אפילו להזכיר שם מן השמות המיוחדים לבטלה אסור, פשוט שבכלל זה גם שם א-לוהים וכל השמות שאינם נמחקים, שהם מיוחדים לבורא, ולהוציא שאר הכינויים רחום וחנוך וכו', שאלה מותר למוחקם...

אמנם הדבר פשוט שכל זה הוא דווקא בדברים של חול בעלמא שאין בהם שום קדושה, אבל אם אומר פסוקים או שירים ותשבחות או תפילה יכול להזכירו כראוי, ואין בזה חשש, ולא עוד אלא שצריך לאומרו כך ולא ישנה, שאין זה דרך כבוד כלפי ה', וכן מצאתי להרב קשל"ה⁶ דף ק' עמוד א', הביא דבריו הרב זכו"ל⁷ אורח חיים אות א' אזכרה, וזה לשונו, אף על פי שכשמזכיר את ה' לבטלה עברה היא בידו, אם מזכירו דרך לימודו מצווה להזכירו בפירוש אדנ"י ולא לכנות לו אדוש"ם וכיוצא, שאין דרך כבוד כלפי מעלה לכנות עד כאן לשונו הבהיר...

ועוד אני אומר שעדיף, שגם בדיבור בעלמא שאינו דרך לימוד רק שיהיה בו צורך קצת (שאם לא כן הוי מזכיר שם שמיים לבטלה), יכול להזכיר שם שמיים, והוא ממה שמצינו גבי בועז ששאל לקוצרים ה' עמכם, ויאמרו לו יברכך ה', ובפסוק אחר גבי גדעון נאמר ה' עמך גיבור החיל. ואין לומר שהפסוק קבעו כך אבל בועז לא אמר שם של ד', רק אמר השם עימכם... וראיה לזה ממה שכתוב במסכת ברכות דף נ"ד התקינו שיהא אדם שואל בשלום חברו בשם, שנאמר ויאמר לקוצרים ה' עימכם ואומר ה' עמך גיבור החיל מזה מוכח שאומר הזכרת ה' כתקנה...

אך נראה ברור שאין מותר להזכיר מן הדין בדיבור בעלמא, אלא בכיוצא באלו - שהם לצורך, שרוצה להזכיר שם שמיים על הקורבן, וכמו שכתוב בש"ס ומה זה שלא נתכוון אלא להזכיר שם שמיים על הקורבן אמרה תורה קורבן לה', מוכח שיש לו בזה כוונה טובה להזכיר שם שמיים על הקורבן, גם בברכת חברו יש בזה צורך אהבת הבריות ואהבת חברים וכמו שכתוב ואהבת לרעך כמוך, ורוצה לברכו בשם ה' כראוי, אבל באין צורך כלל רק בדברים בטלים, פשוט שאסור להזכירו לבטלה.

ומדברי רש"י זכרו לברכה על פסוק גשה נא ואמושך שכתב שאין דרך עשו להיות שם שמיים שגור בפיו, אין ראיה לומר שיעקב אבינו עליו השלום היה שגור שם שמיים בפיו גם בדברים בעלמא כמו שם, שיש לומר שגם שם מצדקתו של יעקב לא רצה לתלות הדבר בכוחו ובגבורתו, ונתכוון לשבח לבורא שהוא הוא שהקרה לפניו ולא מידו היתה זאת לו.

וכל זה מצד הדין, אבל מנהג העולם שלא להזכיר ה' גם בדברים כאלו, כי אם אומרים השם יתברך או בורא עולם הוא ישמרך, ברוך אתה בני לשם וכיוצא, וכל שהוא פסוק בתורה או לימוד דרך תחנון או

⁶ הרב יחיאל מיכל בן אברהם הלוי עפשטיין, רב במוראביה במחצית השנייה של המאה ה-17, מחבר הספר קיצור שני לוחות הברית (קשלי"ה).

⁷ רבי אברהם אלקלעי (1749-1811) סלוניקי-צפת, חיבר ספר פסיקות זכור לאברהם (זכו"ל).

שיר בכל זה אומרים השם שלם כראוי ואין מוחה, ואדרבא חובה לומר כך וכמו שכתבתי לעיל...
ומנהגינו הספרדים מיוסד על פי דברי מרן זכרו לברכה הנזכר לעיל...
הרב יוסף משאש, שו"ת תבואת שמ"ש, ירושלים: 1981, חלק יורה דעה, עד, עמ' קנד-קנז

- מהי ההבחנה של הרב משאש בין דין למנהג?
- במה שונה האסטרטגיה שבה הוא מתמודד עם המנהג השונה, מזו של הרב מלכה?

הזכרת השם: הרב משה מלכה⁸

כבוד מעלת אור עיני, גאון עולם, ראש בית הדין החביב, כבוד קדושת שם תפארתו וכבוד מוריניו הרב הגאון רבי שלום משאש שיבדל לחיים טובים וארוכים ויארץ ימים על ממלכתו אמן כן יהיה רצון. רבינו הגדול!

תשובתו הרמתה בעניין ביטוי האזכרות, קראתי בתשומת לב רבה וראיתי איך מעלת כבוד תורתו, האריך הרחיב כרוב חכמתו וכרוח מבינתו, בסברה נכונה וברוח מתונה, בדברים ערבים מפי סופרים וספרים, וזו הלכה העלה, על כל ברכה ותהילה, בדרך קריאה ותפילה, שירה ושבתה כלולה, אין כל חשש חלילה, להזכיר אל נורא עלילה, ואין זה כלל לבטלה, אלא תפארת וגדולה, למלך הכבוד והממשלה, וכל הפונה מזו המסילה, העולה למעלה, להחליף הא' המעולה, בקו"ף הקלה, יגע לריק וילד לבהלה, כי כל חכמה זולה, וכל עצה טפלה, כלפי כבוד מעלה, וכל שינוי או כינוי תפילה, יש בו משום מעילה, והנני אסיר תודתו, על אשר הואיל ברוב ענוותנותו, לכבדני בתשובתו, יואיל אלוה וירים מעלתו, ולהאריך ימיו על ממלכתו, הוא ובניו ובני ביתו אמן כן יהי רצון.

הרב משה מלכה, תשובה בענין בטוי שם אלוקים בקו"ף, הרב יוסף משאש, שו"ת תבואת שמ"ש, ירושלים: 1981, חלק יורה דעה, עה, עמ' קנז-קסב

- כיצד הבין הרב מלכה את תשובתו של הרב משאש?

⁸ לנחות הקריאה תרגמו ארמית לעברית ופתחנו ראשי תיבות. לפי הצורך, הוספנו מילות הבהרה בסוגריים.

אסיף וסיכום: הגמוניה והגמוניה נגדית

נקרא דברים קצרים של אנטוניו גרמשי ופרנץ פאנון על הגמוניה:

הגמוניה היא שליטה אידיאולוגית של המעמד השולט, הגורמת למעמד העובדים לקבל את הסדר החברתי. שליטה זו מושגת באמצעות הפצת הערכים והסמלים התרבותיים של הקבוצה השלטת. השליטה נתפסת כמובנת מאליה וכטבעית, "כך צריך להיות" הוא הסטטוס קוו, הפועל לטובת השכבות החזקות.

על פי: אנטוניו גרמשי, על ההגמוניה - מבחר מתוך 'מחברות הכלא', רסלינג, תל אביב, 2003

בחברות מן הסוג הקפיטליסטי, החינוך – הדתי או החילוני, הקניית הרפלקסים המוסריים המועברים מאב לבן, יושרם המופתי של הפועלים הזוכים לאות הוקרה בתום חמישים שנות שירות מסור ונאמן, עידוד אהבת ההרמוניה והמתנות, כל אותן צורות אסתטיות של כיבוד הסדר הקיים, יוצרות סביב המנוצל אווירה של כניעות ומופנמות המקלה באופן משמעותי על מילוי משימתם של כוחות הסדר.

פרנץ פאנון, מקוללים עלי אדמות, תל אביב בבל, 2006

- מה היה אומר פרנץ פאנון על דרכו של הרב שלום משאש? מה דעתכם אתם על דרכו של הרב שלום משאש?
- ההחמרה הדתית וההתחרדות מסכנות את עצם קיומו של המסורתי. לדעתכם, באיזו משתי האסטרטגיות – זו של הרב מלכה או זו של הרב משאש – יש יותר סיכוי למנוע את היעלמותה של הדרך המסורתית?

מפגש בין-תרבותי הוא על פי רוב מפגש לא-שוויוני. מול הקבוצה החזקה, ההגמונית, הפועלת להגדיר בשביל כולם מהי דתיות ומיהו יהודי מאמין, הרב משה מלכה מציע אסטרטגיה של התנגדות ומאבק: לא מגננה ולא התבטלות והתיישרות עם הקו המתחרד, אלא ביקורת חריפה ועמידה על כך שהדרך שלנו, המזרחים, היא הדרך האותנטית והנכונה לכל יהודי מאמין באשר הוא. על פי המושגים של גרמשי, זוהי אסטרטגיה של יצירת הגמוניה נגדית – של חלופה להגמוניה.

הרב שלום משאש, לעומת זאת, מציע דרך מתונה יותר: אנחנו בשלנו והם בשלהם - "הפרדת כוחות". עדיף לשמור את המסורת שלנו: לא נשחק בכללי המשחק שלהם ולא נחמיר עליהם ונאמר שאסור לומר שם א-לוהים בק' ושהם עוברים עברה. נוותר על מאבק ועל ניסיון להשתלט על כל הזירה ובד-בבד נמשיך לשמור על המסורת שלנו.

האם יש דרכים נוספות במפגש בין-תרבותי?

כפי שכבר הזכרנו קיימת גם דרך ההתבטלות וההיבלעות בתוך ההגמוניה, דרך ההיטמעות: לקבל את התכתיב שלה ולהיות כמו בעלי ההגמוניה. וקיימת גם דרך רביעית, של מפגש היוצר יצירה

חדשה. בספרה **ממזרח שמש**⁹ מציעה ז'קלין כהנוב את הדרך הלבנטינית כדרך של מפגש שוויוני של מזרח ומערב ויצירה חדשה מתוך המפגש. זוהי דרך שקיימת היום בחברה הישראלית בתחומי המוזיקה והפיוט. ולואי ונזכה לראותה גם בתח

⁹ ז'קלין כהנוב, **ממזרח שמש**, תל אביב: יריב-הדר, 1978.